

ILIJA VELEV

MAKEDONIJA I CRNA GORA

*Kulturnoistorijski
i književnostvaralački
kontekst*

PREVEO

Ivan Ivanović

PODGORICA . SKOPLJE

2021.

POGLAVLJE I

MAKEDONIJA I CRNA GORA	7
-------------------------------------	----------

POGLAVLJE II

KONTEKST GLOBALNIH KNJIŽEVNOISTORIJSKIH PROCESA U MAKEDONIJI I CRNOJ GORI	37
--	-----------

POGLAVLJE III

POJAVA HRIŠĆANSTVA I NJEGOVA AFIRMACIJA KAO GLOBALNOG KNJIŽEVNOISTORIJSKOG PROCESA	53
---	-----------

POGLAVLJE IV

SIMBIOZA SLOVENSKO-VIZANTIJSKE HRIŠĆANSKE CIVILIZACIJE I KULTURE U MAKEDONIJI I U CRNOJ GORI (DUKLJI)	81
--	-----------

POGLAVLJE V

ODRAZ ĆIRILOMETODIJEVSKE SVESLOVENSKE PROSVJETITELJSKE DJELATNOSTI U MAKEDONIJI I U CRNOJ GORI (DUKLJI)	101
--	------------

POGLAVLJE VI	
MAKEDONSKI I CRNOGORSKI	
KULTURNOISTORIJSKI I	
KNJIŽEVNOSTVARALAČKI PROCESI	
NA RASKRŠĆU IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA	161
POGLAVLJE VII	
OD INTERKULTURNOG DO POSEBNOG	
KNJIŽEVNOSTVARALAČKOG KOEGZISTIRANJA	
OD XIII DO SREDINE XV VIJEKA	241
POGLAVLJE VIII	
PROSVJETITELJSTVO KAO NAGOVJEŠTAJ	
NARODNOG BUĐENJA I PREPORODA	
U MAKEDONIJI I CRNOJ GORI	333
ZAVRŠNE NAPOMENE	
MAKEDONIJA I CRNA GORA:	
RUTOM TRADICIJE KA TOKOVIMA SAVREMENIH	
KULTURNIH I KNJIŽEVNOSTVARALAČKIH	
NACIONALNIH IZAZOVA.....	427
ZAKLJUČAK	437
LITERATURA	441
BIO-BIBLIOGRAFIJA AUTORA.....	461

POGLAVLJE I

MAKEDONIJA I CRNA GORA

Između interkulturalnih procesa globalizacije i nacionalnih kulturnoistorijskih identiteta

Makedonija i Crna Gora (preko istorijskog etnogeografskog kontinuiteta Duklje ili Zete) vjekovima se civilizacijski i kulturno prožimaju jer su dio Balkana i šire Jugoistočne Evrope, de su nizom istorijskih prilika zemlje i narodi živjeli s posljedicama globalnih kulturnoistorijskih procesa. Odnosno, one su imale zajedničku istorijsku i kulturološku sudbinu da se nalaze u sastavu više velikih imperija: antičkomakedonske, rimske, vizantijske, turskoosmanlijske i sa posljednjim istorijskim iskustvom u jugoslovenskoj kraljevini i federaciji. Sljedstveno, makedonsko-crnogorsko prožimanje realizovalo se u različitim periodima i kao posljedica postojanja balkanskih vladarstava, koja su međusobno ratovala kao sušedne zemlje i narodi. Pri tome, imalo je i istorijskih momenata kada su one dijelile zajedničke makedonsko-dukljanske vojnopolitičke, duhovne i kulturnoistorijske granice, ili neposredno, međusobno graničile – doživljavajući uzajamne interkulturalne odnose i komunikacije u opštem sistemu civilizacijskog opstajanja u globalnom svijetu. Ovakav istorijski fenomen postavio je ove dvije drevne zemlje i narode, zajedno sa drugim integrisanim balkanskim duhovnim i kulturnim tradicijama, da traju i opstaju jedni pored drugih – ili jedni sa drugima.

Upravo je i empirijski posvjedočeno, preko više istorijskih perioda civilizacijskih simbioza, da su makedonski i crnogorski narod (uz ostale balkanske narode) proživjeli prošlost prožetu globalnim duhovnim i kulturnim iskustvima. Konkretno, Makedonija i Crna Gora su, kroz civilizacijske epohe istorijskih i kulturoloških procesa koji su se odvijali na njihovim etnografskim prostorima, imale neograničene i aktivne međusobne veze i uticaje preko helenističkih, klasičnomakedonskih, rimskih, vizantijskih, turskoosmanlijskih i opšteslovenskih globalno uspostavljenih tradicija. Ali, kao što su se prihvatili ili kako su se prilagođavali opšti višeslojni kulturni i stvaralački uticaji u dvije sredine, tako su oni participirali u globalnim kulturnoistorijskim procesima s autentičnim makedonskim ili dukljanskim/crnogorskim duhovnim i stvaralačkim potencijalima – izvorno napajani sopstvenim običajima življenja i doživljavanja. U takvom dinamičnom globalnom sistemu istorijskog funkcionisanja, čak je i međusobno makedonsko-duklyansko/crnogorsko koegzistiranje vršilo svojevrsnu transmisiju duhovnog, filozofskog, naučnog i estetskog smisla razumijevanja izazova vremena. Pri tome, nijedan progresivan proces ili stvoreno djelo nijesu mogli da napušte prostor konkretne epohe i socijalnog ambijenta njegovog prožimanja i recepcije.

Upravo preko ovakvog, vremenski i prostorno ograničenog socijalnog i kulturološkog faktora, kao regionalnog makedonsko-crnogorskog odjeka globalne perspektive, prepoznaje se izvornost u savremenim istoriografskim ili antropocentričnim metodologijama tumačenja prilikom identifikovanja posebnih nacionalnih tradicija i kulturne memorije. Riječ je o transparentnom principu naučnog tumačenja, koji izvorno, u ovom slučaju, treba da slijedi konkretne tokove globalnih civilizacijskih procesa na prostorima Makedonije i Duklje/Crne Gore – a u funkciji traženja odgovora: u kojoj su se formi nasljeđa oni odrazili kao posljedica i kao prihvaćeno iskustvo kontinuiteta posebnog makedonskog ili crnogorskog kulturnoistorijskog identiteta? U takvom slučaju mnogo bi lakše bilo sagledati sami kontekst kulturološkog fenomena, preko kojeg će ostati nesporna činjenica da život u istorijski globalnim helenističkim, rimskim, vizantijskim ili opšteslovenskim kulturnoistorijskim svjetovi-

ma nije predstavljao građenje i razvoj jednoslojne kulturne hegemonije. Upravo ovako uspostavljena i zasnovana funkcionalna društva, kroz različite epohe istorijskog trajanja, bila su višetnički i multikulturno proširivana i nadopunjavana vojnim osvajanjima više zemalja i naroda. Zato i kulturne vrijednosti koje su se globalno gradile i vrijednosno uzdizale u njima nijesu imale izvorni stvaralački tok, već su funkcionisale kao konglomerat više temeljnih kulturnih tradicija, intenzivnih stvaralačkih suština, integrisanih kao proizvod međusobnih odnosa, veza i uticaja. Kroz više civilizacijskih slojeva i kulturnoistorijskih procesa, svakog pojedinačnog kulturnog i jezičkog identiteta, ove se vrijednosti mogu prepoznati kao poseban doprinos u nadopunjavanju opštih civilizacijskih dostignuća.

To su iznad svega opšti civilizacijski dobici za sve narode u pojedinim epohama, pa sa savremene distance niti jedan balkanski narod ili nacionalna kultura nemaju pravo da se proglašavaju za jedinstvene nasljednike kojeg god globalnog kulturnoistorijskog izvora. Jednostrano savremeno nacionalno prisvajanje globalnih kulturnoistorijskih procesa, s izraženim hegemonističkim tradicijama, predstavlja arijevsku – odnosno nacional-šovinističku aspiraciju za asimilaciju susjednih nacionalnih kulturnoistorijskih identiteta i tradicija. Savremeni narodi i nacionalne kulture na Balkanu, među kojima su i makedonska i crnogorska, treba da se prepoznaju kao posebne jedne s drugima, ali i da nadopunjavaju zajedničke duhovne impresije, jedne od drugih – međusobno se poštujući uza sve razlike i sličnosti. Upravo nepravilno tumačenje konteksta za prožimanje interkulturnih procesa globalizacije i nacionalnih kulturnoistorijskih identiteta, povremeno čak i u našoj savremenosti, još uvijek osiromašuje predstavu o vjekovnom kontinuitetu makedonskog i crnogorskog civilizacijskog, duhovnog i kulturnog uzdizanja od tradicije do savremenosti.

Kasnije formiranje makedonske i crnogorske savremene historiografije kao samostalnog istraživačkog aspekta tumačenja, ali i poznatih kontroverznih vojno-političkih prilika kroz istoriju na etnografskim prostorima Makedonije i Duklje / Crne Gore, zajednički su uticali da se

zamagli njihova samosvojna duhovna i kulturnoistorijska ornamentika. Posljedično postepeno dolazi do otuđivanja i pozajmljivanja djelova iz kontinuiteta njihovih identiteta, koje se ugrađuju kao prisvojeno iskustvo i mitomanija u temelje tuđih, sušednih tradicija. Upravo zbog iznjetih socioloških i kulturoloških aspekata o istorijskom fenomenu kulturnih prožimanja među narodima i o odrazu procesa globalizacije na ovim geografskim, ali i civilizacijski omeđenim, prostorima Jugoistočne Evrope treba precizno ograničiti ovakve i slične iskrivljene narative. Jednostavno, nacionalni kulturni biljeg, koji su savremeni makedonski i crnogorski narod naslijedili i nose ga u sopstvenoj svijesti i savjesti kao samosvojnu tradiciju, jednostavno se ne može otuđivati ili prisvajati ni od koga, jer ovaj kulturološki fenomen predstavlja jasno prepoznatljivo sredstvo za potvrđivanje etničke samobitnosti i pripadnosti. Tamo se nalazi i individualno samopoređujući osećaj današnjih Makedonaca i Crnogoraca kao pojedinaca s rodnom i kulturnom prepoznatljivošću, koji nijesu sami u ličnim identitetima – jer se njima pridružuju kolektivna sećanja o sopstvenom pokoljenju kao nacionalnom kolektivitetu, đe se prepliću tradicija i savremenost.

Uobičajeno se kaže da se ne mogu precizno i do kraja istražiti počeci makedonsko-crnogorskih kulturnoistorijskih prožimanja, veza i uticaja u kontekstu granica identifikovanih civilizacijskih nadograđivanja od antike, preko ranog hrišćanstva, srednjovekovlja, pa sve do epohe postvizantijskih prosvjetiteljskih javljanja od druge polovine XV do kraja XVIII vijeka, kao i do narodnog buđenja u makedonskom i crnogorskom nacionalnom preporodu tokom XIX vijeka. Kako na makedonskom tako i na crnogorskom prostoru, bavljenje ovim fenomenima moralo bi izbjeći pretencioznost u bilo kojem obliku.

U ovom smislu moramo imati u vidu činjenicu da se kontekst istraživanja globalnih kulturnoistorijskih procesa na prostoru Makedonije može sagledati dublje i jasnije kroz dalje istorijske epohe u odnosu na dosadašnja saznanja o njihovom javljanju na prostoru Duklje / Crne Gore. Do takve konstatacije dolazi se usljed već identifikovanih konkretnijih izvora još iz perioda antike, koji dopiru do VIII vijeka p. n. e., kada drev-

na makedonska plemena počinju da se ujedinjuju u jedinstvenu državu predvođenu dinastijom Argeada. Otuda potiče i najdublji kulturološki izvor klasičnomakedonske civilizacije, u kojem se nagovještava buduća izgradnja novog interkulturnog globalnog svijeta – a na račun ranije aktiviranog konglomerata centrističko-helenističke civilizacije i kulture. Afirmacija antičke makedonske državnosti doživjela je značajnije istorijsko uzdizanje u periodu vladavine Filipa II Makedonskog (359–336. p. n. e.), koji je značajno proširio vladarske teritorije, osvajajući veći dio grčkih gradova (polisa) i premještajući prijestonicu u Pelu. Njegov vladarski nasljednik, sin Aleksandar III Veliki Makedonski (336–323. p. n. e.), istakao se kao najveći osvajač, kakav do tada i kasnije nije zapamćen u svjetskoj istoriji. Ovaj genijalni vojskovođa, vješti državnik i diplomata vojno je i politički pokorio sve pobunjene grčke polise u granicama makedonske države, a neutralisao je i otpor Ilira i Tribala – koji su, odbacujući vrhovnu makedonsku vlast, pokušali da obnove ranije vladarske integritete narušene još osvajanjima Filipa II Makedonskog.

Nažalost, procesi koji su se odvijali u antici na etnogeografskom prostoru današnje Crne Gore do sada nijesu dublje istraživani, te je malo što rasvijetljeno o tamošnjoj dalekoj prošlosti i o refleksijama starijeg globalnog civilizacijskog nasljeđa. Ovaj istraživački deficit uslovljava da paleomontenegristika izvorno otpočinje saznanjima iz hronografije Konstantina VII Porfirogeneta (913–959) *De administrando Imperio* (*O upravljanju Carstvom*), nastale oko 950. godine, ili preko teksta poznatog istoriografsko-književnog i genealoškog djela *Sclavorum Regnum* odnosno *Kraljevstvo Slovena* ili *Ljetopis Popa Dukljanina*, pisanog od anonimnog barskog velikodostojnika u drugoj polovini XII vijeka. Kao posredni izvori služe i neke od srednjovjekovnih vizantijskih hronika. Neke od njih u sadržinskoj osnovi faktografski nijesu najpreciznije, već su proizvod nekontrolisanog preplitanja istorije i kultno-legendarnih predstava, realnosti i hrišćanskog misticismizma, uobičajenog, idealnog i sl. Zato je i kontekst ograničenog „početnog“ istorijskog otvaranja globalnih introspekcija u dukljanskom/crnogorskom kulturnoistorijskom prožimanju povezan najdalje s poznoantičkim periodom na Balkanu, s početka nove ere, odnosno s prostorom

rimskih provincija Dalmacija i Prevalitana – će je bilo naseljeno ilirsko pleme Dokleati, odnosno Dukljani.

Iz ranije pomenutih osvajanja dvojice antičkih makedonskih vladara Filipa II i Aleksandra III vidi se da su se Ilirik i Klasična Dalmacija kao osvojene našle u sastavu antičkog Makedonskog Kraljevstva još u IV vijeku p. n. e. Ovakva saznanja daju nam za pravo da pretpostavimo da se preko procesa u helenističkom, klasičnomakedonističkom i cijelom rimskom civilizacijskom sistemu opstajanja posredno javljao klasično-ilirski supstrat, kao dublji izvor za napajanje kontinuiteta dukljanskog/crnogorskog kulturnoistorijskog toka. To znači da su etnogeografski prostori Makedonije i Duklje / Crne Gore vjerovatno imali uspostavljena svojevrsna civilizacijska i kulturna prožimanja još u globalnim procesima antike iz stare ere, dijeleći helenistička i klasičnomakedonistička civilizacijska dostignuća.

Najveći osvajač svijeta svih vremena Aleksandar Veliki Makedonski prvi put u istoriji proširio je suverenitet svojeg vladarstva na tri kontinenta, a nagovijestio je i početak nove civilizacijske perspektive globalizacije – drugačije od helenističkog centralizma. Budući vojni pohodi koje je on trasirao ka teritorijama Male i Srednje Azije, osvajanjem moćne države Persije, širili su avangardnu viziju o građenju globalnog svijeta prodiranjem prema Fenikiji, Palestini i Egiptu. Granice globalizacije novog svjetskog poretka on je zaokružio Indijom, čije je pokoravanje predstavljalo integrisanje i posljednjeg centralizovanog duhovnog i kulturnog okvira istočne civilizacije i tradicije. Istorijska iskustva pokazala su da, šireći Makedonsko Kraljevstvo, Aleksandar nije pokazao samo moć vojnog avanturizma, već je uz pomoć filozofskih savjeta najučenijih mislilaca te epohe – kao što je bio Aristotel (384–322. g. p. n. e., rođen u gradu Stagiri na prostoru Makedonije), praktikovao viziju kulturnih impresija o kosmopolitizmu: pravu svakog naroda da sačuva svoj jezik, običaje i kulturne tradicije, kao konglomerat koji u globalnom svijetu spaja različitosti i sličnosti. S današnjih pozicija tumačenja jasno se pak diferencira i najavljeni istorijski antagonizam, koji se manifestovao preko ovog veoma di-

namičnog globalističkog procesa. Naime, nastup nove kulturološke evolucije bio je izvanredna šansa klasičnog makedonizma u antici i da izdigne civilizacijska dostignuća iznad helenističkog klasicizma, pa da se i sam nametne kao superioran i kao avangardan svjetski civilizacijski poredak. Međutim, genijalni vojskovođa i osvajač Aleksandar Veliki nije bio dovoljno promišljen kulturno-makedonistički strateg. Vizionarstvo o globalizaciji osujetilo ga je da njegovo trikontinentalno Makedonsko Kraljevstvo integriše i helenističke klasične impresije, stavljajući ga u simbiozu s autentičnim klasičnomakedonskim duhovnim i kulturnim iskustvima. Čak su i zvanični klasičnomakedonski jezik i pismo u Kraljevstvu i u vojnoj komandi bili različiti od jezika i pisama okolnih indoevropskih etnosa (Heleni, Iliri, Tračani), da bi kasnije bili potisnuti do potpunog iščezavanja. U klasičnoj filologiji tako je identifikovano samo oko 150 klasičnomakedonskih glosa (posebnih riječi) – koje su, razumije se, korjenito različite od kasnijeg slovenomakedonskog jezika i pisma. I pored toga što nije bilo riječi o helenizaciji klasičnomakedonske tradicije, ovakav filozofski i kulturološki model bio je politički aktiviran i služio je Aleksandru Velikom samo za isticanje svojevrsnog svjetskog vladarskog prestiža, s pokušajem da zamagli inferiornost koju su mu nametali Heleni nazvavši ga „varvarinom“, tj. primitivcem (otjelotvorenjem omraze još od surovih poraza koje su Heleni doživjeli od njegovog oca Filipa Makedonskog). Navodi u nekim kasnijim istoriografskim djelima ili legendama, da je on bio ushićen helenističkom civilizacijom i kulturom, samo su personifikacija, građena s pretencioznom funkcijom da se helenizam prividno veliča preko uzdignutog istorijskog formata Aleksandra Velikog Makedonskog. S istorijske distance interesantno je analizirati ovakav kompleksan fenomen, da su dvojica domorodnih antičkih Makedonaca – Aleksandar kao najprestižniji svjetski osvajač i Aristotel kao genijalni mislilac i stvaralac, uložili svoj autoritet u prilog ideji globalizacije i u cilju očuvanja slave već proslavljenog fenomena helenizma na zalasku. Prvi je kao makedonski vladar propuštio istorijsku priliku da se jasno distancira od drevnih Helena, kao što je to radio njegov otac

Filip. Drugi je pak iskoristio široko afirmisani helenizam da na njemu nadogradi tradicionalne forme drevnih istočnih civilizacija, pa da preko klasičnomakedonske tradicije kulturne tolerancije podstiče aktiviranje globalizacije kao katalizatora kosmopolitskih ideala. Javljanje ovakvog globalističkog iskustva Aristotelovih filozofskih i racionalističkih silogizama, zajedno s Platonovim realizmom ideja, obezbijedili su civilizacijsko istorijsko premošćavanje između helenizma, klasičnog makedonizma i vizantizma.

Smrt 33-godišnjeg Aleksandra Makedonskog prekinula je nadosanjani san da proširi integrisani globalni svijet osvajanjima Ševerne Afrike, Italije i Španije. To je trebao biti finalni istorijski trijumf, da se civilizacijski integrišu tradicionalne istočne i zapadne vrijednosti u zajednički globalni svijet s različitim narodima i kulturama – proces koji je sve do naše savremenosti ostao nerealizovan i koji kontinuirano izaziva konfrontacije u različitim oblicima.

Na takvo civilizacijsko razgraničenje, kao na duhovno ili kulturološko raskršće, kroz istoriju je povremeno postavljan makedonski i dukljanski/crnogorski kulturnoistorijski razvoj.

Nakon definitivnog gašenja antičkog Makedonskog Kraljevstva (168. p. n. e.), globalni helenističko-klasičnomakedonistički civilizacijski supstrat ostao je kao talog na dnu izvorišta novog rimolatinskog civilizacijskog primata. To je išlo u prilog budućim globalnim tendencijama u rimskoj imperiji da širi svoje uticaje i nad većim dijelom Mediterana, kako bi osvojila primat u novom civilizacijskom svjetskom poretku, kao stečeno nasljeđe prethodnih duhovnih i kulturnih impresija. Zato su se ranije, 197. godine p. n. e., posljednji antički makedonski vladari Filip V i njegov sin Persej podanički obavezali Rimljanima „da Grčku više ne potčinjavaju pod vlast Makedonaca“.

Nadalje, istorijski slijed evolucije makedonske i dukljanske/crnogorske duhovne i kulturnoistorijske introspekcije spontano se počeo uklapati u ambijent rimolatinske civilizacijske predstave. Na etnografskom prostoru Makedonije i Duklje / Crne Gore odrazile su se sve forme rimskog

duhovnog, kulturnog i stvaralačkog iskustva, o čemu svjedoče brojni arheološki lokaliteti s kompleksnom rimskom arhitekturom, urbanom infrastrukturu, arenama, pozorištima, kulturnim svetišcima, kao i epigrafskim spomenicima, kasnijim prijelazima iz djela rimolatinških književnika s različitim žanrovskim ansamblom i sl. Ipak do sada je malo istraživano i nije dovoljno afirmisan odraz globalnog rimskog kulturnog nasljeđa kao rimolatinški civilizacijski konglomerat, a u funkciji ostvarivanja interkulturnog kontinuiteta povezanog s opštim razvojem i s participiranjem domicilnog klasičnomakedonskog i iliroduklianskog kulturnoistorijskog prepoznavanja i identifikovanja.

U ovom slučaju to i nije glavni predmet našeg istraživanja, ali upravo od zalaska globalne rimolatinške civilizacije i kulture na početku nove ere uspjeli smo precizno povući istorijsku transverzalu toka vjekovnih kulturnoistorijskih prožimanja između Makedonije i Duklje / Crne Gore. Makedonija je funkcionisala kao prva rimska provincija na Balkanu, đe su se formirale brojne rimske kolonije – a preko rimolatinškog jezika i kulture odvijao se proces romanizacije. Tada je etnografski prostor Crne Gore uglavnom funkcionisao kao rimolirski provincija Prevalitana (Praevalis, Prevalitana, Prevalis) s municipijatom Duklja (municipium Doclea), iz koje je do danas zadržan toponim „Prevala“ pored Skadarskog jezera. Tamo je rimska civilizacija i kultura imala plodno tlo za opstanak preko istorijskog formata Duklje (Dioclia, Doclea, Dioclitija), za koju se legendarno smatra da je bila nazvana prema gradu u ovoj zemlji koji je izgradio ili u kojem se rodio rimski imperator Dioklecijan (284–305) – u čiju čast je bio imenovan grad Duklja i Dukljanska zemlja. Ipak, tumačenja istorijskih procesa nameću vjerodostojniju tezu da je ilirsko pleme Dukljani (Dokleati) živjelo na prostoru oko današnje Podgorice, a da je i drevni grad i njihova zemlja bila nazvana Duklja prema nazivu tog ilirskog plemena.

Upečatljivo je što se kao dio rimskog kulturnoistorijskog konglomerata i na etnografskim prostorima Makedonije i Duklje (Prevalitana) još u I vijeku nove ere počelo širiti i afirmisati hrišćanstvo. Nova hrišćanska religija i civilizacija uspostavljala se i razvijala kao varijantna i univer-

zalna smjernica duhovnog, kulturnog te prvi put i narodnog života. Ipak, ona se indirektno inspirisala i iz kontinuiteta živog filozofskog i kulturnog nasljeđa judaističke, helenističke, klasičnomakedonske i rimske antike. Pri tome, svuda dokle se nova vjera i učenje proširilo, promovisalo je univerzalne vrijednosti preko kojih su se ujedinjavali različiti etnosi i višeetničke zemlje u hrišćanskoj duhovnoj i kulturnoj globalizaciji. Makedonska tradicija prabiblijske zemlje (prisutne i u sadržini Starog zavjeta iz *Biblije* kao zemlja Kitimaca) predodredila ju je da postane prva zemlja u Evropi odakle je apostol Pavle sa svojim apostolima Timotejem, Silom, Siluanom, Matejem i drugima počeo da širi hrišćansku vjeru i da pokrštava lokalno stanovništvo. Nakon smrti apostola Pavla i jevanđelist Luka je propovijedao hrišćanstvo po Makedoniji, a neke legende čak nagovještavaju da je i Sveta Bogorodica posetila Makedoniju, nakon raspeća Isusa Hrista. Hristijanizacija Duklje se tijesno povezuje s javljanjem civilizacijskih slojeva u provinciji Prevalitana, koju je kao što smo naveli osnovao rimski imperator Dioklecijan, odvajajući je od prijašnje veće rimske provincije Klasične Dalmacije – jer je, prema legendama, ovaj prostor smatrao svojom domovinom iz koje je vodio porijeklo. S imenom imperatora Dioklecijana se čak, prvi put u rimskoj imperiji, povezuje aktuelizovanje pitanja za ozvaničenje hrišćanstva kao religije i učenja, politički olakšavajući tako istorijsku ulogu imperatora Konstantina I Velikog (306–337) – koji je podstakao donošenje Milanskog edikta 313. godine, kada hrišćanstvo postaje po izboru slobodna religija, civilizacija i kultura. Indirektna saznanja upućuju na konstataciju da su se na primorju i po unutrašnjosti provincije Prevalitane odvijali najraniji procesi javljanja i ozvaničavanja hrišćanstva kao religije, a ubrzo potom i kao civilizacije i kulture.

U suštini, prilikom navedenog uvodnog izlaganja višeslojnih civilizacijskih supstrata u prethrišćanskim epohama, kulturološki smo predstavili osnovu na kojoj treba istražiti predistoriju makedonsko-dukljanskih/crnogorskih kulturnoistorijskih prožimanja, veza i uticaja. U prilog tome bilo je nužno sprovesti ovako kompleksno sistematizovanje interkulturene determinacije funkcionisanja drevnih civilizacija i kultura kao globalnih procesa na etnografskim prostorima Makedonije i Crne Gore. To omogućava da nadalje preciznije pratimo kontinuitet kulturnoistorijskog razvoja u iscrpnijim istraživanjima za periode koji su slijedili. Buduće globalne civilizacijske introspekcije neposrednije su i direktnije uticale na prirodu i karakter međusobnih makedonsko-dukljanskih/crnogorskih zajedničkih iskustava u duhovnim, kulturnim i stvaralačkim prepoznavanjima i zbližavanjima. Zato ćemo i naše sljedeće uvodne napomene ograničiti na prezentovanje suštinskih globalnih procesa. Upravo su oni direktno uticali da se ova dva balkanska naroda uzajamno nadograđuju i nadopunjavaju sa jasno prepoznatljivim višeslojnim civilizacijskim simbiozama u njihovim kulturnoistorijskim identitetima i tradicijama.

Glavni izvor iz kojeg se napajala buduća makedonsko-dukljanska/crnogorska duhovna i kulturnoistorijska tradicija potiče iz svojevrzne vizantijsko-hrišćanske i pritom slovenske civilizacije i kulture.

Novi globalni proces najavljen je ozvaničenjem hrišćanstva, kada je formirano i vremenski precizno omeđeno Istočno Rimsko Carstvo, kasnije poznato pod imenom Vizantija. Naime, 11. maja 330. godine Konstantin I Veliki je obnovljeni grad Vizantion (odnosno Konstantinopolj) proglasio prijestonicom samostalne države, nasuprot državi cezara. S istorijske scene Vizantija je nestala 30. maja 1453. godine, kada je osmanlijski osvajač Mehmed Fatih osvojio Konstantinopolj (Carigrad) i otpočeo novu eru turskoosmanlijske civilizacije i kulture. Riječ je o nešto više od 11 vjekova trajanja globalne vizantijsko-hrišćanske civilizacije i kulture, kada se na etnogeografskim prostorima Makedonije i Crne Gore javljaju mnogo jasnija i evidentnija međusob-

na makedonsko-dukljanska/crnogorska duhovna i kulturnoistorijska prožimanja, veze i uticaji.

Pojava i afirmacija hrišćanstva bila je posljedica niza duhovnih i kulturnih zahtjeva nove ere čovječanstva, izazvanih samom erozijom i devastacijom već iziviljenog rimskog društva i civilizacije. Vladarsko teritorijalno-administrativna reorganizacija Imperije na zalasku – započeta od Dioklecijana i Konstantina I Velikog, s izvjesnim pomjeranjima koju su priveli kraju Valentijan II (375–392) i Teodosije I Veliki (379–395), poslužile su samo kao tranzicijsko premošćavanje za nastup novih vizantijsko-hrišćanskih duhovnih, civilizacijskih i kulturnih globalnih tokova. Među granice četiri teritorijalno reorganizovane prefekture (u čijem sastavu je bilo 14 dijaceza, a u njima stotinu provincija) ušli su i etnografski prostori Makedonije i Duklje / Crne Gore. Ovakvo tematsko uređenje, s izvjesnim unutrašnjim pomjeranjima, zadržano je i u samostalnoj Vizantiji – sve do vladavine Iraklija (610–641).

Još oko 297. godine Dioklecijan je izvršio podjelu ranije rimske provincije Dalmacije u dvije nove administrativne provincije: Dalmacija, skoro do Budve sa sedištem u Saloni (Split) i Prevalitana (teritorija Duklje) sa sedištem u Skadru. Provincija Dalmacija bila je u sastavu prefekture Italija i u dijacezi Panonija (kasnije nazvana Zapadni Ilirik), a Prevalitana je postala dio prefekture Ilirija u njenoj dijacezi Istočni Ilirik (Ilyricum Orientale) – čiji je papski vikar bio solunski episkop Ruf. U prefekturi Ilirija zajedno sa Prevalitanom bila je i Makedonija, koja je reformama Dioklecijana podijeljena u tri provincije: Tesalija, Novi Epir i Makedonija. Najprije je Makedonija ušla u sastav dijaceze Mezija, koja je ubrzo podijeljena u dvije dijaceze: Makedonija i Dakija. Kao rezultat čestih prekrajanja makedonskih teritorija u različitim provincijama, u okviru dijaceze Makedonija – među šest provincija izdvojene su Makedonija Prima i Makedonija Salutaris. Na samom početku V vijeka provincija Makedonija Salutaris podijeljena je između provincija Prevalitana, Novi Epir i Makedonija Prima, pa su se već krajem istog, V vijeka, njene teritorije našle u sastavu novoformirane provincije Makedonija Sekunda. Iz gore iznešenog vidi se da je – ma koja teritorijalno-administrativna

reorganizacija bila sprovedena – uvijek dolazilo do izvjesnih graničnih dodira ili međusobnog graničenja između provincija u Makedoniji i provincije Prevalitana. Na taj način prirodno je podstican impuls uzajamnog interkulturnog prožimanja, veza i uticaja.

Do perioda vladavine prve makedonske Justinijanove dinastije u Vizantiji između 518. i 610. godine zaokruženi su procesi hristijanizacije u Makedoniji i u Prevalitani (Duklja), zajedno s formiranjem tamošnjih crkvenih organizacija i hijerarhijom, kao i s bazičnim sabornim usaglašavanjem hrišćanskih dogmi i kanona. Obično su političke metropole bile i eparhijska središta, đe se najizrazitije razvijala hrišćanska civilizacija i kultura. Osim Solunske episkopije, na makedonskom prostoru funkcionisale su još episkopije u Beru, Stobiju, Skupiju (staro Skoplje), Dionu, Apoloniji, Partikopolisu, Amfipolisu, Kasandreji, Seru, Argosu, Herakleji Linkestis, Bargali, Zapari, Doberu, Lihnidosu (stari Ohrid), a vjerovatno još i u makedonskim gradovima Herakleionu, Leti, Kajsareji i u antičkoj makedonskoj prijestonici Peli.

Administrativne granice provincije Prevalitana prostirale su se na tako-reći cijeloj teritoriji današnje Crne Gore, a prilikom podjele Carstva ona se našla u Istočnom Carstvu – na samoj granici sa Zapadnim. Na osnovu arheoloških istraživanja konstatuje se da je prvo središte Prevalitanske hrišćanske crkve bilo u Doljanima (sa starijim nazivom Zlatica) kod današnje Podgorice. Tamo je izgrađena i najstarija trikonhalna bazilika u periodu između donošenja Milanskog edikta 313. godine i dekreta Teodosija I – kada je i politički potvrđeno hrišćanstvo kao državna religija. Postoje različita mišljenja oko perioda kada je episkopsko sjedište u Doljanima (Zlatici) prenijeto u reprezentativnu baziliku u gradu Duklji: poslije Teodosijevog dekreta s kraja IV vijeka, ili čak u periodu vladavine Justinijana u prvoj polovini VI vijeka – kada se i hrišćanstvo definitivno razvilo u dominantnu religiju, civilizaciju i kulturu s izgrađenim brojnim crkvama i manastirima. Tada su se na prostoru Prevalitane razvila dva glavna duhovna i kulturna centra u unutrašnjosti provincije: Skadar i Duklja (posredno i u Lješju), a starohrišćanska tradicija je uspostavljena i razvijana i na primorju: u Ulcinju, Risnu i Budvi.

Treba naglasiti značajnu ulogu grada Soluna, koji je povezivao političke, duhovne i kulturne globalne vizantijsko-hrišćanske procese u provincijama na prostoru Makedonije i u provinciji Prevalitani. On je važio za glavni crkveni centar odmah iza Konstantinopolja, koji je imao jurisdikciju nad ostalim dijacezama u Makedoniji, Prevalitani (Duklji), ali i šire na Balkanu. Prije svega, apostolska hrišćanska tradicija ovog makedonskog grada održala je i veliki duhovni i kulturni ugled Solunskog rimokatoličkog vikarijata među ostalim crkvama. Upravo preko uticaja Solunskog duhovnog i kulturnog centra uspostavljene su buduće neraskidive veze i prožimanje ranohrišćanske i srednjovjekovne makedonske i crnogorske tradicije i kontinuiteta. Upečatljivo je i to da je preko dotadašnje hrišćanske vjerske i civilizacijske mobilizacije došlo do definitivnog stapanja domicilnih klasičnomakedonskih i ilirodukljanskih historijskih tradicija u globalni vizantijski svijet.

Makedonsko-crnogorske kulturno-istorijske veze i uticaji postali su posebno intenzivni i međusobno prožimajući u odnosu na ostale provincije Imperije tokom VI vijeka, kada na političku scenu stupa prva makedonska Justinijanov dinastija između 518. i 610. godine. Ona se naziva makedonska jer su vizantijski vladari vodili porijeklo s makedonskog prostora, odnosno njeni osnivači su bili 70-godišnji Justin I (518–527) i unuk Justinijan (rođen u selu Tavrision, odnosno Taor, u blizini Skupija) – koji je nakon uloge imperatorskog savjetnika produžio da samostalno vlada Vizantijom između 527. i 565. godine. Vladarsko vizionarstvo Justinijana ogledalo se u tome da preko Vizantije ujedini staru rimsku imperiju, uspostavljajući novo globalno jedinstvo starog rimskog svijeta, a da se vjerski i ideološki centralizuje hrišćanstvo pročišćeno od uticaja jeretičkih učenja i konfrontacija između dva moćna duhovna centra Konstantinopolja i Rima. Integrativne procese mobilisao je i putem izrade Justinijanovog zakonika, objavljenog u dva navrata – 529. i 534. godine, sakupljajući na jedno mjesto stara rimska zakonodavna iskustva od cara Hadrijana nadalje, prilagođavajući ih novim sistemima pravne regulacije. Posebno je svoju vladarsku epohu obilježio izgradnjom novog grada Justinijane Prima, u blizini rodnog mjesta kod današnjeg Skoplja. S ciljem uspo-

stave crkvenopolitičke i dogmatskoideološke ravnoteže između pape u Rimu i vaseljenskog patrijarha u Konstantinopolju, odlučio je da reformiše dotadašnju rimolatinsku jurisdikciju Solunskog vikarijata, dijeleći ga na dvije autokefalne crkvene dijeceze: Solunsku i Skupsku (odnosno Justinijana Prima). Arhiepiskopija Justinijana Prima dobila je cjelovit samostalan status, jednako nezavisan od crkvenih centara u Rimu i u Konstantinopolju. Nezavisni organizacioni status i jurisdikcija njene dijeceze bili su regulisani preko objavljivanja Novele XI od 14. aprila 535. godine, koja je direktno bila naslovljena: *De privilegis archiepiscopi Primae Iustinianae* (O privilegijama arhiepiskopata Justinijana Prima). Pod samostalnu crkvenu jurisdikciju Justinijana Prima ulazile su provincije: Sredozemna Dakija, Obalska Dakija, Mezija, Dardanija, Prevalitana, Makedonija Sekunda i dio Panonije Sekunde s Bakenskom oblašću. Arhiepiskop je imao ovlašćenja da samostalno organizuje crkve u dijecezi, a dobio je još i suvereno pravo da rukopolaže episkope i sveštenstvo i da rješava unutarcrkvene sporove među eparhijama. Ali nezavisni status arhiepiskopije Justinijana Prima trajao je samo jednu deceniju, jer je zbog neophodne političke normalizacije odnosa između imperatora i pape Vigilija (537–555) bila izdata nova Justinijanova Novela CXXXI 18. marta 545. godine, kojom je redefinisani kanonski status Justinijane Prima – od samostalne i nezavisne crkve vraćena je pod rimolatinsku jurisdikciju. Ipak, bilo je zadržano samostalno pravo sinoda Justinijane Prima da bira i da rukopolaže svojeg arhiepiskopa, koji je u svojstvu namjesnika trebao nominalno da priznaje jurisdikciju pape u Rimu. Tada je u rimolatinskom crkvenom hijerarhijskom poretku solunski papski vikar imao primat nad arhiepiskopom Justinijane Prima, kao stariji po institucionalnom poretku.

Više papinih sačuvanih pisama iz korespondencije s arhijerejima Justinijane Prima, kao i neki sačuvani natpisi na rimolatinskom jeziku, potvrđuju rimopapsku dominaciju u tadašnjem globalnom makedonsko-duklijanskom/crnogorskom duhovnom i kulturnom životu, ali nam govore i o budućim interesima vizantijskog Konstantinopolja da pridobije crkveni uticaj u tim krajevima. Već u periodu nakon smrti

Justinijana 565. godine pa sve do kraja vladavine Justinijanove dinastije 610. godine, počinje proces postepenog gašenja i gubljenja uloge Justinijane Prima, a s tim dolazi i do ukidanja Dukljanske episkopije. Dakle, iz dosadašnjih sačuvanih izvora konstatuje se da je 602. godine posljednji put evidentirano pominjanje arhiepiskopije Justinijana Prima kao hrišćanskog centra Istočnog Ilirika. To znači da ona uskoro, najkasnije do 610. godine, više nije postojala, što je bila posljedica novih civilizacijskih kontroverzi izazvanih „velikim seobama naroda“ na Balkanu. Isto tako, posljednji sačuvani podatak o postojanju Prevalitanske/Dukljanske crkve u ranohrišćanskom periodu predstavlja pominjanje biskupa grada Lješa, koji je 599. godine morao da napušti svoju dijecu zbog pogoršanih prilika izazvanih prodorom slovenskih i avarskih plemena.

Gašenje crkvene organizacione uloge i značaja ovih dijeceza i eparhija te za hrišćanske duhovne i kulturne tradicije na ovim prostorima pogubni period vladavine Iraklijeve dinastije (610–717) zajedno su pokrenuli novu civilizacijsku i etničku simbiozu domicilnog, već romeiziranog, stanovništva sa slovenskim i avarskim plemenima koja su se masovno doselila u Makedoniju i Duklju. Ovakve posljedice izazvale su značajno gubljenje društvene moći hrišćanstva u odnosu na paganstvo, ali i masovno rušenje tamošnjih ranohrišćanskih hramova. Već u periodu vladavine Isavrijanske dinastije u Vizantiji (717–867) javljaju se dodatne protivurječnosti u samoj hrišćanskoj dogmatici i bogoslovlju, kada je nastupio duhovni i kulturološki fenomen ikonoborstva – koje je poremetilo izvorno učenje hrišćanstva u budućih skoro 120 godina (726–843). Suštinski, dominacija paganstva i potiskivanje hrišćanstva podstakli su jačanje uloge sujevjerja. Čak je i samo hrišćansko ikonopoštovanje steklo dozu paganske forme, preko velikih očekivanja od čudotvornih ikona, kao jedne vrste idolopoklonstva. To je bio povod za novo preuređenje crkvene ideologije i uvođenje ikonoborstva. Ikone su masovno počele da se odstranjuju iz hramova i domova hrišćana, da bi se smanjile posljedice kulturnog i sujevjernog ikonopoklonstva kod vjernika, pa čak i među sveštenstvom, monaštvom i kod crkvenih velikodostojnika. Nastupila je snažna konfrontacija

između ikonoboraca i poštovalaca ikona, koja je trajala više od jednog vijeka. Treba istaći da se papstvo u Rimu najodlučnije postavilo protiv ikonoboračke jeresi, pri čemu je 731. godine papa Grgur III čak bacio prokletstvo (anatemu) na protivnike ikona i pozvao na pobunu protiv imperatora – kao podržavaoca ikonoborstva. To je bio povod da u narednoj, 732. godini imperator Lav III Isavrijski oduzme jurisdikciju (kuriju) papi Grguru III nad Ilirikom i da je preda na duhovnu upravu vaseljenskom patrijarhu Anastasiju. Pretpostavlja se da su ovakve okolnosti ojačale uticaj Dračke arhiepiskopije u toj dijaezi. Situacija je postala krajnje nemirna, kada su počele da se masovno uništavaju ikone, brišu freskoživopisi, skrnave svete mošti, zapuštaju manastiri, zatvaraju bogoslovske škole, čak je došlo i do progona i ubistava ikonopoštovalaca i teologa koji su se javno oglasili protiv ikonoborstva. Ovaj jeretički period hrišćanske istorije izazvao je svojevrсни teror, s ideološkim odrazom u bogoslovlju, kulturološki otuđujući veliki dio hrišćanskog kulturnog nasljeđa i estetike.

Samo odvijanje globalnih civilizacijskih, duhovnih i kulturnih procesa na prostorima Makedonije i Crne Gore, preko svih složenih formi sprovođenja, u velikoj mjeri je bilo uvezeno preko putnih arterija Via Ignacia i Via de Zenta. Suštinski ove su dvije trase bile krvotok kopnenog kretanja i povezivanja među narodima, robama i kulturama, što je dalekosežno opredijelilo istorijsku tradiciju.

Nije slučajno da periodu globalnih dešavanja između druge polovine VI do sredine IX vijeka posvećujemo centralnu pažnju i prostor prilikom ovih uvodnih napomena o vezama i uticajima makedonske i dukljanske/crnogorske duhovne i kulturne tradicije. Tada je širom Evrope, na Balkanu i u južnoslovenskim sredinama nastupio proces velikih seoba naroda – kada su se masovno doseljavale plemenske zajednice Huna, Avara i Slovena. Svakovrsne posljedice temeljno su se odrazile i na etnogeografske prostore Makedonije i Duklje / Crne Gore, kada se otvorio i postupno realizovao proces polietničke i složene interkulture simbioze. Najprije je slovenska kolonizacija izazvala sudar nastalih duhovnih, kulturnih i jezičkih iskustava domicilnog klasičnomakedon-

skog ili ilirodukljanskog stanovništva (već inkorporiranih u vizantijski svijet) sa slovenskim odlikama i tradicijama iz njihove pradomovine: praslavenski jezik, paganska božanstva, kultovi, mitovi, običaji i sl. Novi globalni civilizacijski izazov bio je veoma žestok i težak proces, jer je trebalo istovremeno realizovati međuetničku, međuduhovnu i interkulturnu simbiozu suživota u makedonskoj i dukljanskoj/crnogorskoj sredini. Zato je i njegov istorijski tok trajao duže, do kraja VIII i u prve polovine IX vijeka. U tom periodu proces hristijanizacije počeo je da istiskuje tradicionalna paganska duhovna iskustva doseljenih slovenskih plemena. Taj je proces funkcionisao kao rezultat osmišljene i funkcionalne političke doktrine – koja je trebalo da obezbijedi lojalnost za integraciju Slovena kao hrišćana u globalni vizantijski svijet. S druge strane, proces slovenizacije zahvatio je domicilnu klasičnomakedonsku i ilirodukljansku populaciju prilikom nužnih kontakata sa sredinama koje su Sloveni kolonizirali, postajući pritom bilingvalni a kasnije se postepeno stapajući u jedinstveni slovenski kolektivitet. Procesi hristijanizacije i slovenizacije vođeni su naporno političkim, crkvenim i kulturnim sredstvima od strane dvaju hrišćanskih centara moći – Konstantinopolja i Rima.

Još na početku VIII vijeka papa u Rimu počeo je sprovoditi funkcionalnu strategiju za masovniju hristijanizaciju Slovena, u koju svrhu su izrađeni i odgovarajući priručnici za misionarstvo rimolatinskih misionara i sveštenika među slovenskim narodima. Rimolatinsko slovensko misionarstvo u zemljama klasične Dalmacije s Dukljom (današnja Crna Gora) uglavnom je organizovano preko manastira Monte Kasino u Italiji, odakle su se doseljavali monasi benediktinci i bazilijanci da organizuju svoje eparhije (opatije), osnuju monaški život i propovijedaju hrišćansko predanje prema rimolatinskoj bogosloviji i misi. U pravilima monaškog reda benediktinaca bilo je navedeno da oni treba da nauče i lokalni jezik slovenskog stanovništva da bi ih lakše hristijanizovali. Zato je na tim prostorima početkom IX vijeka počelo da se piše i na narodnom slovenskom jeziku, ali bez ustrojstva slovenskog pisma – odnosno slovenski tekstovi pisani su rimolatinskim pismom. Pritom je između 30-ih i 70-ih godina IX

vijeka proces slovenizacije u Duklji civilizacijski zaokružen apsorbovanjem i simbiozom s domicilnim iliroromejskim stanovništvom u svojevrstan slovenski kolektivitet. U tome je odlučujuću ulogu imalo formiranje Dukljanske sklavinije u Dukljanskoj arhontiji, odnosno u Dukljansko slovenskom knjaževstvu, sa statusom nominalne vizantijske arhontije (Arhontos Dioklia) na čelu s arhontom¹ Petrom – koji je vjerovatno poticao iz reda već hristijanizovanih dukljanskih Slovena.

Strategija o organizovanijoj hristijanizaciji Slovena od strane vasiljenske patrijaršije u Konstantinopolju bila je dodatno pomagana i političkim uticajem imperatora, putem organizovanja sveslovenske misionarske djelatnosti. Prva iskustva identifikuju se na prostoru Makedonije kad je formirana Strimonska sklavinija u Slovenskoj arhontiji (Slovensko knjaževstvo) u bregalničko-strumičkoj oblasti. Između 845. i 855. godine njome je upravljao Sv. Metodije Solunski u svojstvu arhonta, aktivirajući prvi put i slovenski prosvjetiteljski faktor da bi neutralisao slavenomakedonski otpor prema vizantijskoj upravi u toj oblasti, ali i da pridobije njihovu podršku protiv čestih bugarskih vojnih upada u tadašnji vizantijski granični prostor. Pretpostavlja se da je tada bila sprovedena tzv. Bregalnička slovenska misija, u kojoj je uz Sv. Metodija učestvovao i Sv. Konstantin Ćirilo. Sam Sv. Metodije izradio je pravno-književni akt *Voen sudebnik (Zakon za suđenje ljudima)*, napisan na tamošnjem, slovenskom lokalnom jeziku vizantijskim pismom (jer još nije bilo ustrojeno slovensko pismo). Prema izvjesnim sačuvanim legendarno-apokrifnim izvorima u nauci postojе i hipoteze da su 855. godine Sv. Ćirilo i Sv. Metodije onde pokušali da ustroje prvo slovensko pismo po ugledu na vizantijskogričko (neku vrstu prvobitne forme kasnije ćirilice). Čak i da je postojao pokušaj da se ustroji slovenska azbuka prilikom sprovođenja Bregalničke misije u Makedoniji, takav ortografski čin ostao je nerealizovan zbog vojnog i političkog kraha vizantijske slovenske arhontije Sv. Metodija – nakon što ju je osvojila Bugarska iste, 855. godine.

¹ Titulu „arhont“ (Arhontos) dobijali su vladari svojevrsnog vazalstva, odnosno knjaževstva ili županije, vladarski zavisni od Vizantije.

Gore iznešeno svjedoči da je na prostoru Duklje i Makedonije, najranije u odnosu na druge južnoslovenske sredine, bila aktivirana vizantijsko-hrišćanska i pri tome slovenska civilizacija i kultura.²

Sveslovensko, hrišćansko-civilizacijsko i kulturološko konstituisanje realizovano je prilikom tzv. Moravske misije, za čije sprovođenje je političku odluku donio vizantijski imperatorski savjet i patrijarh Fotije još 862. godine. Misija se odvijala u tri faze, različite po političkom karakteru i ideološkoj funkciji: vizantijska 863–867, rimopapska 867–869. i hrišćansko-ekumenska Sv. Metodija 869–885. godine. Pripreme, predvođenje i sprovođenje Misije povjereni su dvojici već iskusnih misionara visokog obrazovnog formata, Sv. Konstantinu Ćirilu i Metodiju. Iznad svega, na samom terenu u okolini njihovog rodnog grada Soluna mogli su izvorno koristiti dijalekte slavenomakedonskih govornih iskustava, na čijoj osnovi je kodifikovan opšti slovenski bogoslužbeni i književni jezik, ali i da na osnovi njihovog glasovnog sistema pripreme kompetentnu – fonetski ustrojenju slovensku azbuku glagoljicu. U suštini, staroslovenski jezik i pismo potekli su iz izvora makedonske slovenojezičke osnove, a postupno u budućim globalnim procesima njihovog razvoja prihvaćen je kao opšteslovenski – bogoslužbeno i književno standardizovani slovenski jezik i pismo.

² U nekim od ostalih južnoslovenskih sredina – kako u Bugarskoj, tako i u Srbiji, hrišćanstvo tada još nije bilo uspostavljeno kao zvanična religija, pa prema tome i ćirilometodijevski sveslovenski prosvjetiteljski procesi nijesu imali neposredan odraz u njihovim sredinama. Naime, hristijanizacija bugarskog knjaževstva dogodila se posredovanjem Konstantinopolja između 867. i 870. godine i onde se bogoslužba i pismenost odvijala na vizantijskogričkom jeziku sve do Preslavskog sabora 893. godine, a i nekoliko godina nakon toga. Dakle, još ljeta 862. godine bio je zaključen vojni savez između franačke države Ludviga i bugarskog knjaževstva, koji je indirektno bio usmjeren protiv Velike Moravske – a u toku je bio i rat između Vizantije i Bugarske, koji je završio zaključivanjem mirovnog sporazuma 864. godine (znači godinu nakon početka Moravske misije). Isto tako na teritoriji srednjovjekovne Raške (današnje Srbije) hrišćanstvo je ozvaničeno posredstvom Konstantinopolja između 867. i 874. godine, s vizantijskogričkim jezikom u bogoslužbi i pismenosti. Zato se i na prostoru Srbije srijeću mnogo kasniji tragovi ćirilometodijevske slovenske bogoslužbe i pismenosti preko Ohridske duhovne i književne škole, o čemu izvorno svjedoče sačuvani pisani spomenici iz prve polovine XIII vijeka naovamo – svakako, ne smatrajući srpskima starije slovenske rukopise s dukljansko-zetskom (crnogorskom) provenijencijom.

Ako je razvoj slovenske hrišćansko-civilizacijske svijesti potekao s teritorije Makedonije, iz njenog slovenojezičkog izvora, s podrškom vizantijskog vojnog, političkog i crkvenog interesa – isti proces doživio je afirmaciju u moravskom, panonskom i nitrantskom knjaževstvu Rastislava, Kocelja i Svetopolka. Ovaj globalni sveslovenski proces pretrpio je više faza civilizacijskog razvoja, koje su imale odlučujuću ulogu na njihov istorijski odraz u Makedoniji i Duklji / Crnoj Gori.

Ne isključuje se vjerovatnoća da su odmah nakon gašenja vizantijskog političkog i crkvenoistočnohrišćanskog karaktera Moravske misije 867. godine, prilikom povratka sveslovenskih prosvjetitelja preko Venecije, nastali i prvi kontakti sa slovenskom pismenošću i s glagoljicom učenika po rodu Slovenaca, Hrvata, Bosanaca i Crnogoraca (Dukljana). To znači da je još tada nastao kulturološki ambijent kao plodno tlo na kojem je uskoro i onđe prihvaćena papska podrška slovenskom bogoslužju i pismenosti s primjenom kodifikovanog staroslovenskog bogoslužbenog i književnog jezika na ustrojenom glagoljičkom pismu.

Naime, rimopapska druga faza, između 867/868. i 869. godine, zadržala je političku osnovu Moravske misije kao respektivno slovenske, pri čemu je papa u Rimu blagoslovio prevedene staroslovenske knjige i glagoljaško slovensko pismo, a dozvolio je i slovensku bogoslužbu. S tim je došlo do definitivne afirmacije treće hrišćanske civilizacije i kulture u Evropi – slovenske, odmah nakon rimolatinske i vizantijskogrščke. Istovremeno je definitivno poražena i trojezična jeres u hrišćanstvu, da je božja služba i pisanje svetih knjiga dozvoljeno samo na tri jezika: hebrejskom, vizantijskogrščkom i rimolatinskom. Pritom je u Evropi najavljena nova kulturološka era, kada se otvara slobodarski proces jednakosti jezika i naroda. Naša su istraživanja pokazala da je takav papin crkvenopolitički gest, da se bogoslužba obavlja i na slovenskom jeziku, uspostavio ćirilometodijevsku tj. staroslovensku jezičku i pismenu praksu među slovenskim hrišćanima na prostorima klasične Dalmacije i u Duklji (današnjoj Crnoj Gori), što je trebalo da bude dodatni prilog potvrdi suvereniteta apostolske liturgijske dominacije.

Nakon smrti Sv. Konstantina Ćirila 869. godine i s produžavanjem treće hrišćansko-ekumenske faze Moravske misije do 885. godine predvođene od Sv. Metodija crkveni i politički interesi pape u Rimu usmjerili su se ka formiranju opšte slovenske moravsko-panonske dijeceze, koja će biti pod njegovom duhovnom jurisdikcijom. Papa je pravovremeno vratio Sv. Metodija u zapadnoslovenska knjaževstva u svojstvu papskog legata (poslanika), a kao garanciju za autonomiju slovenske hrišćanske crkve rukopoložio ga je za arhiepiskopa svih slovenskih oblasti, uz njegovih 20 pratilaca kao arhijereja. Čak i kultno-legendaro svjedočanstvo u Homatijanovom *Kratkom životu Sv. Klimenta Ohridskog* dozvoljava da je među rukopoloženim arhijerejima bio i ovaj istaknuti ćirilometodijevski učenik, kao episkop dijela slovenske dijeceze u čijem su sastavu bili Istočni Ilirik s Makedonijom kao njegovom centralnom oblašću. U dijelu medievalistike to je direktno podstaklo pretpostavku da je u tom periodu ekumensko-apostolski hrišćanski uticaj na Metodijevu slovensku arhiepiskopiju bio prisutan čak i u Makedoniji i u Crnoj Gori (Duklji), preko arhipastirstva arhiepiskopa Sv. Metodija i slovenskog episkopa Sv. Klimenta.

Odvijanje ćirilometodijevskog sveslovenskog misionarstva u globalnim crkvenopolitičkim prilikama prije i poslije smrti Sv. Metodija 885. godine nije zadovoljilo do kraja crkveno-politička očekivanja vizantijskog Konstantinopolja i pape u Rimu. Zato je i sam papa prećutno odobrio proćerivanje najistaknutijih ćirilometodijevskih učenika iz zapadnoslovenskih velikomoravskih krajeva, a vizantijski imperator ili vasiljenski patrijarh nijesu javno iskazali raspoloženje da ih pozovu nazad u Konstantinopolj.

Da dalje nije bila izvorno produžena ćirilometodijevska sveslovenska i ravnoapostolska hrišćanska aktivnost, koju je predvodio njihov najdosljedniji učenik i sljedbenik Sv. Kliment Ohridski u Ohridskoj duhovnoj i književnoj školi, šecanje na Sv. Ćirila i Metodija i njihova slava nepovratno bi iščezli iz istorijske memorije. Tada bi proces afirmacije sveslovenske bogoslužbe, kulture i pismenosti trebao da pričekava buduće povoljne istorijske prilike, da bi se slovenski faktor ravnopravno uključio u globalne tokove civilizacije i kulturnoistorijske izazove.

Produžetkom izvorne ćirilometodijske tradicije u Ohridskoj duhovnoj i književnoj školi u Makedoniji djelovanje Sv. Klimenta jasno se distancira od različitih novouspostavljenih karakteristika slovenske bogoslužbe i pismenosti 893. godine, proklamovanih prilikom novoformiranog Preslavskog duhovnog i književnog centra u Bugarskoj. Preko Ohridske duhovne i književne škole Ćirilo-Methodijevi učenici Sv. Kliment, Sv. Naum i Konstantin Prezviter aktivno su produžili slovensku bogoslužbu i prosvjetiteljsku djelatnost, uređujući crkvenu organizaciju u samostalnoj ekumensko-hrišćanskoj dijecezi – nezavisno od Preslava, Konstantinopolja ili Rima. Tada je u Makedoniji nastavljeno s građenjem crkava i manastira s brojnim monaštvom i sveštenstvom, iz čijih redova su mobilizovani i opitni književnici u skriptorskim i književnim centrima. Uspješan i nezavisan razvoj svetoklimentskog ekumensko-hrišćanskog duhovnog centra učinio je da on ubrzo postane glavni pokretač sveslovenske bogoslužbe, kulture, pismenosti i književnosti u postćirilometodijskom periodu – ne samo u Makedoniji, već i u drugim južnoslovenskim tradicijama, pa i Rusiji. Zato je Preslavski duhovni i književni centar imao perifernu poziciju i uticaj, prije svega radi permanentnog vojnog i političkog slabljenja Prvog Bugarskog Carstva, što ga je dovelo u poziciju vazalskog odnosa prema Vizantiji – pa i do njegovog nestajanja. Tako, nakon nešto manje od vijeka trajanja, Preslavski duhovni i književni centar iščezava s globalne kulturnoistorijske scene Balkana.

U kontekstu predmeta našeg istraživanja globalnog prožimanja kulturnoistorijskih procesa između etnogeografskih prostora Makedonije i Duklje / Crne Gore, treba istaći nedovoljno proučene veze i uticaje koji su se odvijali između Svetoklimentovske crkvene dijeceze s Ohridskom duhovnom i književnom školom i Dukljanskom slovenskom biskupijom – obnovljenom 886/887. godine u okvirima Dukljanskog slovenskog knjaževstva.³ No za ovu je priliku važnije da istaknemo sljedeće: da upravo preko tadašnjeg suverenog integriteta makedonsko-dukljanske/

³ Iako Pop Dukljanin i neki drugi hroničari navode kako je Dukljanska slovenska biskupija bila obnovljena prije ćirilometodijskog perioda, a zatim na eventualnom „Duvanjskom Saboru“ u Dalmi bila uzdignuta na rang nadbiskupije.

crnogorske interakcije treba posmatrati i najdublji duhovni i kulturnoistorijski izvor, iz kojeg su se neposredno napajale tradicije u Makedoniji i u Duklji / Crnoj Gori. U ove dvije sredine već se toliko duboko ukorijenila slovenska civilizacijska svijest da jednostavno više nije mogla biti iskorijenjena. Posljedično su se i njihovi narodi, civilizacijski nadgrađeni slojevima interetničke simbioze, počeli samoprepoznavati i samoopredjeljivati u kulturnoistorijskom identitetu slovenskog kolektiviteta. Zato smatramo da je bespredmetno Dukljansko slovensko knjaževstvo u X vijeku tumačiti kao neku periferiju razvoja globalnih procesa i utemeljenja sveslovenske bogoslužbe, književnosti i pismenosti. Jesu li u vremenu koje slijedi mogli slučajno biti stvoreni uslovi u dvijema balkanskim sredinama da uspješno napušte globalni vizantijski vojni, državni, crkveni i kulturni protektorat? Odgovor bi bio ovaj: da je kao rezultat navedenih procesa došlo i do izdizanja dvaju moćnih slovenskih vladarstava na Balkanu: Samuilovog Makedonskog Carstva između 976. i 1018. godine i Dukljanskog Knjaževstva/Kraljevstva dinastije Vojislavljevića između 1042. i 1189. godine. U periodu Samuilove vladavine njegova titularna (pomjesna) crkva Ohridska patrijaršija imala je najrasprostranjenije granice duhovne jurisdikcije, dok je u jednom periodu vladavine Vojislavljevića jurisdikcija Dukljansko-barske nadbiskupije imala tretman „primario sedes“ (prve prijestonice) hrišćanstva među slovenskim sredinama.

Istorijske posljedice postojanja navedenih vladarstava, makedonskog i dukljanskog slovenskog, nagovijestile su promijenjene interaktivne forme, s kojima su počeli funkcionisati otvoreniji procesi za građenje budućih civilizacijskih koegzistencija. Uspostavljeni odnosi više nijesu mogli da odlažu neutralniju ulogu kulturnoistorijske globalizacije. Nove tendencije nužno su stvarale različite aspekte trasiranja etnocentrističke idejne serpentine, ali ovoga puta razvojno ocrtane afirmacijom slovenske civilizacije i kulture i njenim antipodom vizantijskog antislovenstva, kao i intenzivnije podstaknutim antilatinskim narativom. Zato gotovo da nije ni bilo moguće brže integrisanje i prihvatanje novih razvojnih perspektiva u tradicionalnom poretku političkih, duhovnih i kulturnih odnosa na zalasku. Oživljeni antagonizam kao izazov idejnih zahtjeva

novog vremena nužno je proizveo tektonske posljedice. Jedna od najdrastičnijih je ona iz 1054. godine, kada je došlo do konačne podjele hrišćanske crkve i kulture na istočnu i zapadnu. Hrišćanska šizma je iskopala duboku provaliju između budućeg razvoja istočne i zapadne duhovne i kulturne tradicije. Granica hrišćanske podjele našla se na raskršću između Ohridske arhiepiskopije i Dukljanske biskupije/nadbiskupije. Tada je i definitivno bio potisnut apostolski ekumenski karakter Ohridske arhiepiskopije i bila je podređena istočnopравoslavnoj duhovnoj zavisnosti, a Dukljanska dijaćeza je produžila rimokatoličku crkvenu tradiciju uspostavljenu još u ranohrišćanskoj Prevalitani.

Na globalnom planu posljedice su postale intenzivnije i izazvale sudare među već diferenciranim novim civilizacijskim vrijednostima, počevši pritom da ističu duhovne i kulturne posebnosti među narodima. Kao konačna posljedica prenatrženih višestranih duhovnih i političkih antagonizama javila su se četiri krstaška rata: 1096, 1147, 1189. i 1195. godine. Ta su dešavanja uslovljavala isticanje posebnosti svakog naroda, uspostavljanjem njihovih kultura kao osnovnog kriterijuma za vrijednosti, što je neminovno vodilo porazu globalnog primata o apsolutnoj vizantijskoj istini. Kao posljedica toga, došlo je do prvog, poluvjekovnog pada vizantijske imperije između 1204. i 1261. godine.

Upravo pred prvi nestanak globalnog vizantijskog svijeta 1204. godine, Latinsko Carstvo, Solunsko Kraljevstvo, Epirska i Nikejska Despotovina, kao i formirana samostalna slovenska vladarstva na Balkanu – bugarsko i srpsko, bili su motivisani pretenzijom da zamijene ulogu Vizantije na svakom planu. U tim okolnostima Makedonija nije uspjela da obnovi svoju slovensku državnost iz vremena cara Samuila, a na njenoj teritoriji naizmjenično su se smjenjivali osvajači, zbog nepostojanja unutrašnjeg političkog jedinstva i pokušaja traženja slobode uz pomoć svakog novog osvajača. U sličnom položaju našla se i Duklja / Crna Gora. Naime, ako su pola vijeka prije toga srpski prostori bili vojno prisajedinjeni, kao podaničko namjesništvo, dukljanskoj državi Vojislavljevića, 1189. godine nova vojno-politička situacija postavila je Duklju u obrnuti zavisno-osvojeni položaj pod srpskom vladavinom Nemanjića. Svakako da

je svoju posrednu ulogu imalo i vizantijsko držanje na distanci od ovog lokalnog balkanskog sudara. Jer i onako na svakom planu bespomoćna, Vizantija je nastojala da oslabi dvije strane tražeći i posljednju šansu da barem na Balkanu inercijom zadrži sopstveni politički i duhovni uticaj. Može se čak i pretpostaviti da je vizantijski Konstantinopolj izražavao pasivnu podršku hegemonističkoj doktrini pravoslavne Raške, jer je preko srpskog osvajanja Dukljanskog Kraljevstva – na tom prostoru postalo ostvarivo potiskivanje rimolatinske duhovne tradicije i postepeno preorijentisanje k istočnopravoslavnom obredu i novom kulturnom oblikovanju.

Istorijski procesi koji su slijedili istovremeno su pokrenuli i raznovrsne interkulturene odnose na Balkanu. Pri tome, u različitim periodima XIII vijeka i prve polovine XIV vijeka Makedonija i tada imenovana Zeta (Crna Gora) skupa su se našle osvojene u granicama srednjovjekovne srpske države Nemanjića. Tokom čitavoga perioda srpskog vladanja osvojenim prostorima u Makedoniji i Crnoj Gori ipak nije došlo do asimilacije posebnosti makedonske ili crnogorske duhovne i kulturne tradicije. Za to su, iznad svega, značajnu ulogu imali autokefalni status Ohridske arhiepiskopije i zasebno funkcionisanje eparhija Zetske episkopije (ali i odraz prisutnog rimolatinskog podsećanja o ranijoj duhovnoj tradiciji). Potrebno je imati u vidu i to da se najprije, u periodu osvajanja, čak i srpski duhovni i kulturni razvoj nadovezivao na ranije stečena makedonska i crnogorska iskustva i duhovne tradicije, da bi se kasnije stvorili uslovi za masovniju međusobnu migraciju duhovnih i kulturnih djelatnika iz jedne sredine u drugu. Srpski državni protektorat nad tim prostorima politički je bio funkcionalan sve do smrti cara Stefana Dušana 1355. godine, kada je više moćnih feudalaca otkazalo pokornost caru Stefanu Urošu i proglasilo posebne teritorije pod svojom vlašću. Neki od njih uzdigli su se čak do posebnih „kraljevstava“, kao što je bio primjer s vladavinom ranijeg župana Vukašina Mrnjavačevića sa sinovima Andrijašem i Markom – koji se proglasio za kralja 1365. godine u Makedoniji (na teritoriji između Prilepa, Skoplja i Prizrena) i prihvatio Ohridsku arhiepiskopiju za titularnu (pomjesnu)

crkvu svojeg vladarstva. Oko 1360. godine i Zeta / Crna Gora istakla je poseban vladarski suverenitet, čija je samostalnost bila potvrđena i od samog srpskog cara Uroša. Na njenom prostoru zavladała je dinastija Balšića,⁴ koja je suvereno i autonomno vladala sve do 1421. godine.

Naredni period viševjekovne vladavine turskoosmanske imperije stvorio je novu istorijsku priliku za javljanje interkulturnih procesa globalizacije. Preduslov za takvu konstataciju prepoznamo preko stupanja novog globalnog civilizacijskog poretka, koji je u novoj imperiji integrisao više zaraćenih zemalja i naroda, s različitim duhovnim, kulturnim, etnološkim i jezičkim tradicijama – od kojih je većina bila sa već posebnim uspostavljenim kulturnoistorijskim identitetima. U tom kontekstu potrebno je naglasiti da je proces globalizacije mogao postati funkcionalan samo na vojno-političkom planu, a jedinstveni civilizacijski izbor vremena bilo je uspostavljanje izvjesnog balansa između interkulturnih odnosa u Imperiji. Jednostavno, čak su i sami nosioci imperijalnog suvereniteta Turske i Turci imali već jasno razgraničen duhovni i kulturološki kolektivitet, u kojem je bilo nemoguće da se integrišu vojno osvojene kulture i tradicije makar kakvim sredstvima prinude. Čak i prilikom javljanja posebnih klijentelističkih samovoljnih namjera ili prinudi za islamizaciju, kroz vjekovno opstojanje Imperije, nije se uspjelo narušiti funkcionisanje mozaika koegzistencije religija, etnikuma, kultura, jezika ili narodnih tradicija.

U navedenom globalnom sistemu turskoosmanskog interkulturnog funkcionisanja društva, među ostalima, kontinuirano su opstajale i posebnosti makedonskog i crnogorskog kulturnoistorijskog identiteta i njihovih tradicija. Naime, krajem XIV vijeka Makedonija je bila vojnim putem pripojena inovjernoj turskoosmanskoj imperiji. Ali u novim okolnostima, autokefalni status Ohridske arhiepiskopije nastavio je da usmjerava budući postvizantijski razvoj makedonskog hrišćanskog i

⁴ O njihovom narodnom porijeklu postoje različite tvrdnje: da su bili u srodstvu sa srpskim vladarima Nemanjićima (forsirajući njihovo srpsko porijeklo), da imaju francusko porijeklo i da su u Zetu došli krajem XIII vijeka (kao podrška njihovom plemićkom porijeklu), a 1601. godine dubrovački hroničar Mavro Orbini zapisao je da su bili iz reda domicilnog romeiziranog ilirskog stanovništva iz Duklje i sl.

slovenskog kulturnoistorijskog identiteta. Ovakav proces odvijao se od pojave prosvjetiteljstva pa sve do narodnog buđenja i makedonskog nacionalnog preporoda u XIX vijeku. Zato su, već od 1496. godine – pri nominalno turskoj vladavini na prostoru Crne Gore (s crnogorskom autonomijom i s lokalnom samoupravom), procesi išli u smjeru približavanja samostalnoj crnogorskoj hrišćanskoj crkvi u uslovima koegzistencije triju vjerskih konfesija: istočnopравoslavne, rimokatoličke i islama. Takav uticaj na prilike u Crnoj Gori omogućio je da se ne raskinu veze sa srednjoevropskom kulturnoistorijskom perspektivom razvoja. Zato se u njenoj sredini javljaju i kulturološki razvijaju forme humanizma, renesanse, baroka i prosvjetiteljskih ideja – najavljujući narodno buđenje i crnogorski nacionalni preporod u XIX vijeku.

Kao svojevrсни rezime gore iznešenih analiza, tumačenja i konstatacija sistematizovano postavljamo i fokus će se povezala neraskidiva karika višeslojne makedonsko-crnogorske interkulture koegzistencije veza i uticaja. Podsećamo da je trajno uspostavljena makedonsko-crnogorska interakcija i prožimanje tradicija i savremenosti, istorijski utemeljeni prilikom makedonskog osvajanja srednjovekovne Duklje od strane cara Samuila, kada knjaževstvo Sv. Vladimira Dukljanskog dobija samoupravni vazalni status dok on vlada u bračnoj zajednici s makedonskom princezom Kosarom. Upravo su Sv. Vladimir Dukljanski i princeza Kosara postali kultne ličnosti u kolektivnoj nacionalnoj memoriji Makedonaca i Crnogoraca. U tom kontekstu imaju se u vidu i dva saveznička antivizantijska makedonsko-crnogorska ustanka: prvi 1040/41. godine Samuilovog unuka Petra Deljana i dukljanskog kneza Vojislava, koji je kao drugu makedonsku princezu uzeo za ženu Samuilovu unuku Nedu; drugi 1072/73. godine, koji je predvodio Đorđe Vojteh, s makedonske strane, i Bodin – sin kralja Mihaila i budući crnogorski vladar. Makedonsko-crnogorsko vladarsko bračno srodstvo desilo se i treći put, kada je Đurađ I Balšić (1362–1372) stupio u brak s makedonskom princezom Oliverom – ćerkom lokalnog makedonskog kralja

Vukašina i sestrom kralja Marka. Nadalje, preko istorijske povezanosti na tradicionalnoj osnovi, u kontinuitetu su nastavila da se odvijaju makedonsko-crnogorska uzajamna civilizacijska prožimanja – sve do sadašnjosti. Upravo su i naglašena dvosmjerna, interaktivna pozicioniranja dvaju južnoslovenskih naroda i njihovih duhovnih i kulturnih tradicija, čak i prilikom međusobnih ratnih sukobljavanja, savezništava, uzajamnog graničenja ili potpadanja pod zajedničke granice sušednih zavojevača – doprinijela da međusobno traju i opstaju u kontekstu razvoja interkulturnih procesa globalizacije i nacionalnih kulturnoistorijskih identiteta.

Ove uvodne napomene samo će nam poslužiti da produbimo do danas malo poznata sagledavanja i konstatacije o starijim periodima makedonsko-crnogorskog književnoistorijskog konteksta, koji se gradio i razvijao u uslovima globalnih stvaralačko-istorijskih procesa. Budući književnoistorijski razvoj u Makedoniji i Crnoj Gori već je prepoznatljiviji i neposrednije tumačen u tješnjim i tradicionalnijim kulturnoistorijskim procesima. Preko njih su se odražavala prosvjetiteljska prožimanja u postvizantijskom periodu od druge polovine XV pa sve do kraja XVIII vijeka, da bi se pretočila u narodna buđenja i u nacionalne kontraverze književnog preporoda XIX vijeka. Dakle, makedonski i crnogorski književnoistorijski kontekst dijelio je najrazličitije stvaralačke suštine, tendencije i karakteristike s globalnim interkulturnim procesima od antičkog do postvizantijskog perioda, da bi se kasnije njihovi stvaralački razvoji susrijetali i nadopunjavali književnoistorijskim iskustvima sušednih kultura Balkana i Mediterana. Ovako postavljen uvodni hronološki i tekstološki okvir istraživanja koje slijedi treba da održava živim makedonsko-crnogorsko kulturnoistorijsko pamćenje o globalnom i nacionalnom književnoistorijskom razvoju – u kojem se prepliću tradicija i savremenost.